

DOI: 10.1515/curie-2015-0004

ANNALES
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN – POLONIA

VOL. XXI, 2

SECTIO K

2014

Wydział Politologii UMCS

MONIKA A. SZKARŁAT

*Prawo do właściwego wyżywienia
jako przykład współzależności praw człowieka*

The right to adequate food as the example of human rights' interdependence

ABSTRAKT

Deklaracja wiedeńska i Program Działania Światowej Konferencji Praw Człowieka z 1993 roku stanowią, że wszystkie prawa człowieka są uniwersalne, niezbywalne, współzależne i powiązane. Prawo do właściwego wyżywienia, jako składowa prawa do odpowiedniego poziomu życia (art. 11 MPPGSK), jest nierozdzielnie związane z godnością jednostki oraz jej fizycznym przetrwaniem.

Współzależność praw człowieka wymusza stosowanie holistycznego podejścia w ich analizie, ale przede wszystkim realizacji. W odniesieniu do prawa do właściwego wyżywienia warunkiem minimum jest wolność od głodu. Z drugiej strony, prawo do właściwego wyżywienia to znacznie szersza konstrukcja prawna i ontologiczna niż tylko wymóg walki z głodem. Należyte wypełnianie tego prawa opiera się na wielu warunkach, odnoszących się do materii przedmiotowej prawa do zdrowia, pracy, edukacji, praw kobiet, dzieci, praw własności, korzystania z osiągnięć postępu naukowego i jego zastosowań, prawa do informacji czy wolności wyboru. Odpowiednie zdefiniowanie pojęcia „właściwe wyżywienie” jest też istotną wskazówką dla podmiotów odpowiedzialnych za realizację praw człowieka.

Słowa kluczowe: prawa człowieka, prawo do właściwego wyżywienia, współzależność praw człowieka

PRAWO DO WŁAŚCIWEGO WYŻYWIENIA – UWAGI WSTĘPNE

Podjmując próbę analizy treści prawa do właściwego wyżywienia, należy na początku poczynić kilka istotnych uwag natury ogólnej. Po pierwsze, pojęcie prawa do właściwego wyżywienia nie jest synonimem bezpieczeństwa żywnościowego,

choćby z uwagi na genezę obu terminów. Bezpieczeństwo żywnościowe – choć obecnie zdecydowanie bardziej rozpoznawalne – jako przedmiot debaty międzynarodowej i decyzji politycznych pojawiło się później (lata 70. XX wieku) niż prawo do właściwego wyżywienia, do którego nawiązano w *Powszechnej deklaracji praw człowieka* (1948) oraz w *Międzynarodowym pakcie praw gospodarczych, społecznych i kulturalnych* (1966). Jeszcze w *Deklaracji rzymskiej* wydanej po Światowym Szczycie Żywnościowym, odbywającym się w dniach 13–17 listopada 1996 roku, identyfikowano prawo do wyżywienia i konieczność zdefiniowania/doprecyzowania jego treści jako warunek osiągnięcia bezpieczeństwa żywnościowego (Cel 7.4 *Deklaracji rzymskiej*)¹. Dopiero na kolejnym szczycie w 2002 roku podjęto decyzję o przygotowaniu konkretnych wytycznych dla państwa o progresywnej realizacji prawa do właściwego wyżywienia, a nie, jak wcześniej, narodowych strategii bezpieczeństwa żywnościowego.

Po drugie, prawo do właściwego wyżywienia i bezpieczeństwo żywnościowe są pojęciami ontologicznie różnymi, gdyż pierwsze należy zaliczyć do kategorii koncepcji prawnych, a drugie stanowi koncepcję polityczną, traktowaną jako jeden z celów polityki państwa. Pomimo zaawansowanej debaty na temat bezpieczeństwa żywnościowego – zarówno w kręgach eksperckich, jak i gremiach politycznych szczebla państwowego i międzynarodowego – efektem czego jest około 200 definicji tego terminu, do tej pory nie poddano go procesowi normatywizacji. Odniesienia do pojęcia bezpieczeństwa żywnościowego można odnaleźć jedynie w dokumentach politycznych, a prawo do właściwego wyżywienia posiada zarówno umocowanie traktatowe, jak i w międzynarodowym prawie zwyczajowym. Analiza treści tego prawa jest nie tylko ważna z tego powodu, że za zasadne należy uznać szersze rozpowszechnianie wiedzy na jego temat. Posiłkując się klasyfikacją stadiów ewolucji praw człowieka podaną przez T. Jasudowicza, należy wskazać na etapy: idealizacji, konceptualizacji, normatywizacji, konstytucjonalizacji, internacjonalizacji i realizacji. W przypadku analizowanego prawa można zamienić kolejność i wymienić fazę internacjonalizacji jako wcześniejszą wobec konstytucjonalizacji. Jak zostanie wykazane w dalszej części artykułu, konstytucjonalizacja prawa do właściwego wyżywienia nie jest zjawiskiem powszechnym, co wynika m.in. z samej specyfiki praw człowieka drugiej generacji. Tym bardziej wydaje się zasadne zagłębienie w treść tego prawa, co może stać się pomocne dla ośrodków tworzenia i implementacji norm prawnych na poziomie międzynarodowym i krajowym [Balcerzak et al. 2001: 25 i n.].

Prawo do właściwego wyżywienia zalicza się do kategorii podstawowych praw człowieka, czyli – jak określił to H. Shue – takich, których realizacja stanowi warunek korzystania z innych praw i wolności. Wolność od głodu i niedożywienia, będąca składową prawa do właściwego wyżywienia, uznaje się za fundamentalne prawo każdej jednostki, którego wypełnianie bezpośrednio warunkuje fizyczne przetrwanie gatunku ludzkiego.

¹ *Rome Declaration on World Food Security and World Food Summit Plan of Action*, Adopted at 13 November 1996 in Rome, <http://www.fao.org/docrep/003/w3613e/w3613e00.htm>

Jak podkreśla G. Kent, aby odróżnić pojęcie prawa do właściwego żywienia od bezpieczeństwa żywnościowego należy porównać dwa stwierdzenia: „każdy powinien mieć dostęp do właściwej żywności/wyżywienia” i „każdy ma prawo do właściwej żywności/wyżywienia”. Drugie stwierdzenie ma wymiar normatywny, zawiera podstawę do roszczenia prawnego, a tym samym obowiązki związane z realizacją prawa, spoczywające na podmiotach państwowych i międzynarodowych, które są odpowiedzialne za tworzenie ram prawno-instytucjonalnych, pozwalających na progresywną realizację prawa do właściwego żywienia [Kent 2005: 3]. Jak twierdzą niektórzy sceptycy, różnica polega też na tym, że bezpieczeństwo żywnościowe jako cel polityczny nie może być w pełni osiągnięte. Podobnie prawo do właściwego żywienia nie może być w pełni zrealizowane, ale jako że mamy do czynienia z prawem, może ono być naruszone, a to stanowi podstawę do sądowego lub pozasądowego dochodzenia swych roszczeń [Mechlem 2004: 644].

Posługując się definicją zawartą w Uwagach ogólnych 12 (*Prawo do właściwego żywienia*, art. 11 MPPGSK²) Komitetu Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych, należy stwierdzić, że „Realizacja prawa do właściwego żywienia ma miejsce wtedy, gdy każdy mężczyzna, kobieta i dziecko, samemu lub jako członek społeczności, ma w każdym czasie fizyczny i ekonomiczny dostęp do właściwej żywności lub sposobów jej pozyskania” [U. N. Doc. E/C. 12/1999/5: 7–13].

Prawo to nie powinno być interpretowane w sposób zawężający, jako wyłącznie zapewnianie minimalnej i niezbędnej do przeżycia ilości kalorii na dzień. Wymiar przedmiotowy omawianego terminu to nie tylko stan niedoboru składników odżywczych i jego konsekwencje (głód, niedożywienie i choroby z tym związane), mieszczą się tu również problemy związane z niewłaściwym odżywianiem (otyłość, niezdrowa lub jednokierunkowa dieta, niedostosowana do wymagań zdrowotnych jednostki itd.). Wymiar podmiotowy tego prawa w praktyce jest nieograniczony, co wynika ze specyfiki samych praw człowieka, które są uniwersalne, czyli dotyczą każdej jednostki.

Poza wymiarem medycznym, gdzie uwaga skupia się na zależnościach pomiędzy sposobem żywienia a stanem zdrowia, prawo do właściwego żywienia posiada również wymiar ekonomiczny, społeczny, etyczny, kulturalny, ekologiczny, polityczny i oczywiście prawny. Można też posłużyć się klasyfikacją zaproponowaną przez P. Van Esterik, która badała relację pomiędzy prawem do właściwego żywienia i prawami kobiet. Wymienia ona 3 poziomy tego prawa: prawo do żywności/wyżywienia, prawo do żywienia oraz prawo do bycia żywionym. Widać, że najszerszą kategorią jest prawo do żywienia, choć autorka twierdzi, że normy prawnomiędzynarodowe odnoszą się do prawa do żywności (ang. *right to food*), pomijając prawo do żywienia (ang. *right to nutrition*). Prawo do żywienia w sposób szczególny uwypukla rolę kobiet w procesie zapewniania żywności dla członków rodziny, a wręcz – w niektórych kulturach – jest podstawowym elementem samoidentyfikacji kobiet. Prawo do bycia

² Międzynarodowy pakt praw gospodarczych, społecznych i kulturalnych z dnia 19 grudnia 1966 r., Dz. U. z 1977 roku, nr 38, poz. 169.

żywionym jest najbardziej pasywnym z wymienionych. Jest realizowane w sytuacjach kryzysowych, gdzie konieczna jest interwencja instytucji humanitarnych, ale także dotyczy jeńców wojennych czy więźniów oraz osób przewlekłe chorych [Van Esterik 1999: 225–232].

Niewykle istotnym komponentem definicji prawa do właściwego wyżywienia jest użycie przymiotnika „właściwe”. Co oznacza właściwe wyżywienie lub właściwy pokarm? Poszukując odpowiedzi na to pytanie, należy uwzględnić wiele czynników natury społecznej, ekonomicznej, kulturowej, ekologicznej itd. Jednym z podstawowych kryteriów jest godność jednostki ludzkiej. „Właściwa” żywność musi być bezpieczna, zdrowa, wyprodukowana zgodnie z zasadami zrównoważonego rolnictwa, posiłki powinny być skomponowane z poszanowaniem tradycji i zwyczajów żywieniowych danej społeczności. O ostatnim kryterium nie powinny zapominać podmioty zajmujące się organizowaniem pomocy żywnościowej.

Spełniony powinien być warunek dostępności fizycznej i ekonomicznej żywności. Co do pierwszego wymogu żywność powinna pokrywać dzienne zapotrzebowanie energetyczne organizmu, być wolna od substancji szkodliwych, zgodna z tradycjami oraz kodem kulturowym, w jakim funkcjonuje jednostka. Jeśli nie ma możliwości samodzielnej produkcji żywności, należy stworzyć sprawnie działający system dystrybucji produktów żywnościowych. W sensie ekonomicznym każda jednostka powinna mieć finansowe możliwości nabycia właściwej dla niej ilości pożywienia. Znaczenie ma tu też dostęp do czynników produkcji (np. dostęp do nowoczesnych technik rolniczych czy technologii uprawy roślin i hodowli zwierząt, dostęp do taniach kredytów) czy do tego, co A. Sen określa jako uprawnienia (ang. *entitlements*), np. prawo własności do ziemi, prawo korzystania z zasobów naturalnych, edukacja. Fizyczna dostępność żywności to też uwzględnienie praw i potrzeb grup narażonych na dyskryminację, słabszych, takich jak dzieci, kobiety, chorzy i osoby starsze, ale również ludność rdzenna (pkt. 8–13 UO 12).

Żywność właściwa to żywność zrównoważona, czyli taka, która będzie dostępna dla obecnych i przyszłych pokoleń. Oznacza to, że na równi z celem związanym z zapewnieniem bezpiecznej, w odpowiedniej ilości i zgodnej z kodem kulturowym żywności, należy zwracać uwagę na metody jej produkcji. Nie od dziś wiadomo, że działalność rolna jest jednym z najważniejszych czynników degradacji środowiska naturalnego. A pełna realizacja prawa do właściwego wyżywienia musi uwzględniać takie metody produkcji, które będą najmniej inwazyjne dla ekosystemu (pkt 7 UO 12).

Podstawowym podmiotem odpowiedzialnym za realizację praw człowieka jest państwo. To na nim spoczywa obowiązek (jeżeli mamy do czynienia z aktem prawnie wiążącym) lub odpowiedzialność (w przypadku aktów miękkiego prawa) stopniowego wdrażania standardów ochrony praw człowieka (mówi o tym art. 2 pkt 1 MPPGSK) [Kent 2008: 1]. Podobnie jest w odniesieniu do prawa do właściwego wyżywienia.

Zobowiązania państw dzielą się na trzy kategorie: poszanowanie, ochrona i wypełnianie (podkategorie: ułatwianie i zapewnianie). Poszanowanie prawa do właściwego wyżywienia polega na niepodejmowaniu przez państwa żadnych działań,

które mogłyby naruszać dostępność żywności. Obowiązek ochrony wymaga od państw podjęcia działań, np. legislacyjnych, chroniących swobodę realizacji tego prawa przez jednostki przed ingerencją innych podmiotów. Ostatnia z kategorii ma charakter najbardziej proaktywny i antycypacyjny. Wymaga od państw podejmowania wszelkich działań umożliwiających podniesienie bezpieczeństwa żywnościowego, a w stosunku do jednostek i grup, które w wyniku czynników od siebie niezależnych nie są w stanie należycie zapewnić sobie realizację prawa do żywienia, właściwe instytucje państwowe muszą dołożyć wszelkich starań, aby im w tym pomóc (pkt 15 UO 12) [Knuth, Vidar 2012: 10–11].

PRAWO DO WŁAŚCIWEGO WYŻYWIENIA – WYMIAR NORMATYWNY

Istotę, zakres przedmiotowy i podmiotowy prawa do właściwego żywienia określają regulacje międzynarodowego systemu ochrony praw człowieka. Można tu wymienić m.in.: *Powszechną deklarację praw człowieka*, *Międzynarodowy pakt praw gospodarczych, społecznych i kulturalnych*, *Międzynarodowy pakt praw obywatelskich i politycznych* [Dz. U. z 1977 r., nr 38, poz. 167], *Konwencję o prawach dziecka* [Dz. U. z 1991 r., nr 120, poz. 526] czy *Konwencję w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji kobiet* [Dz. U. z 1982 r., nr 10, poz. 71], *Konwencję o pomocy żywnościowej z 1999 roku* [Dz. U. z 2007 r., nr 118, poz. 813], deklaracje, plany działania, dobrowolne wytyczne FAO³ oraz Uwagi ogólne 12, 15 i 6⁴. Także w międzynarodowym prawie humanitarnym, a konkretnie w *Konwencjach genewskich i protokołach dodatkowych (I i II)*⁵. Ponadto nawiązania do tego zagadnienia są w regionalnych systemach ochrony praw człowieka, np. *Afrykańska karta praw*

³ Tutaj należy wymienić: *Rome Declaration* (1996); *Declaration of World Food Summit: Five Years Later*, Part One, publication Year 2006, FAO Corporate Document Repository, <ftp://ftp.fao.org/docrep/fao/meeting/005/y7106e.pdf>; *Voluntary Guidelines to Support the Progressive Realization of the Right to Adequate Food in the Context of National Food Security*, Adopted by the 127th Session of the FAO Council, November 2004, published by FAO Rome, 2005, <ftp://ftp.fao.org/docrep/fao/meeting/009/y9825e/y9825e00.pdf>.

⁴ *General Comment No. 15* (2002), The right to water (arts. 11 and 12 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights), Committee on Economic, Social and Cultural Rights Twenty-ninth session, Geneva, 11–29 November 2002, E/C.12/2002/11, *General Comment No. 06: The right to life* (art. 6), April 30, 1982, Sixteenth Session of the Human Rights Committee.

⁵ *Konwencje o ochronie ofiar wojny*, podpisane w Genewie 12 sierpnia 1949 roku, Dz. U. z 1956 roku, nr 38, poz. 171, t. 1, *Konwencja genewska o ochronie osób cywilnych podczas wojny (IV Konwencja genewska)*, Genewa, 12 sierpnia 1949 roku, Dz. U. z 1956 roku, nr 38, poz. 171, załącznik; *Konwencja o traktowaniu jeńców wojennych (III Konwencja genewska)*, Genewa, 12 sierpnia 1949 roku, Dz. U. z 1956 roku, nr 38, poz. 175, załącznik; *Protokół dodatkowy do konwencji genewskich z 12 sierpnia 1949 r. dotyczący ochrony ofiar międzynarodowych konfliktów zbrojnych (protokół I)*, Genewa, 8 czerwca 1977 roku, Dz. U. z 1992 roku, nr 41, poz. 175, załącznik; *Protokół dodatkowy do konwencji genewskich z dnia 12 sierpnia 1949 r. dotyczący ochrony ofiar niemiędzynarodowych konfliktów zbrojnych*, Genewa, 8 czerwca 1977 roku, Dz. U. z 1992 roku, nr 41, poz. 175, załącznik.

człowieka i ludów z 1981 roku oraz *Protokół o prawach kobiet w Afryce* [OAU Doc. CAB/LEG/67/3 rev. 5, 21 I.L.M. 58 (1982)] czy *Protokół z San Salvador*⁶.

Zakres prawnomiędzynarodowych unormowań dotyczących bezpośrednio lub pośrednio prawa do właściwego wyżywienia jest bardzo szeroki. Jest to m.in. dowód na istnienie współzależności pomiędzy poszczególnymi kategoriami praw człowieka oraz zróżnicowanego grona interesariuszy, którzy są podmiotami tych praw i odpowiadają za ich realizację. Tak liczne odniesienia – choć nie zawsze konkretnie do prawa do właściwego wyżywienia, ale do bezpieczeństwa żywnościowego/żywności czy prawa do żywności – są też potwierdzeniem, że to prawo – obok prawa do życia, wolności od głodu czy prawa do wody – zalicza się do grupy praw fundamentalnych dla fizycznego przetrwania gatunku ludzkiego. Przepisy *Międzynarodowej karty praw człowieka* (*Powszechna deklaracja praw człowieka*, *Pakty praw człowieka* i protokoły fakultatywne) uwzględniają wyżywienie jako istotny element składowy realizacji prawa do odpowiednich standardów życia (art. 25.1 PDPCz, art. 11.1, 11.2 MPPGSK). Jednak zdecydowanie najbardziej kompleksowym źródłem wiedzy na temat prawa do właściwego wyżywienia są Uwagi ogólne 12 oraz Dobrowolne wytyczne wspierające stopniową realizację prawa do właściwego wyżywienia w kontekście narodowego bezpieczeństwa żywnościowego (FAO, 2004).

Na poziomie narodowym – w większości przypadków – państwa nie posiadają krajowych regulacji prawnych odnoszących się *stricte* do omawianego prawa, są natomiast stronami porozumień międzynarodowych. Można jednak wskazać na nie-liczne przypadki państw, które – postępując zgodnie z zaleceniami art. 2.1 MPPGSK – wprowadziły prawo do właściwego wyżywienia do porządku konstytucyjnego: RPA (art. 27.1), Brazylia (art. 6), Haiti (art. 22), Boliwia (art. 16), Ekwador (art. 13), Guayana (art. 40) itd.⁷ W Brazylii wprowadzono również przepisy szczegółowe dotyczące tego prawa, a konstytucja Nepalu zawiera przepis art. 18.3 gwarantujący każdej jednostce prawo do suwerenności żywnościowej. W Indiach Sąd Najwyższy w orzeczeniu w sprawie Kishen Pattnayak vs. State of Orissa (1986) uznał, że chociaż w konstytucji Indii nie ma odrębnych przepisów dotyczących prawa do właściwego wyżywienia, to ma zastosowanie art. 21 konstytucji, traktujący o prawie do życia i wolności. Stosując tę podstawę prawną, Sąd Najwyższy od 2001 roku wydał ponad 100 orzeczeń dotyczących prawa do wyżywienia [Knuth, Vidar 2012: 20 i n.].

⁶ *Additional Protocol to the American Convention on Human Rights in the Area of Economic, Social and Cultural Rights* "Protocol of San Salvador", Adopted in San Salvador on November 17, 1988, [http://www.oas.org/dil/1988%20Additional%20Protocol%20to%20the%20American%20Convention%20on%20Human%20Rights%20in%20the%20Area%20of%20Economic,%20Social%20and%20Cultural%20Rights%20\(Protocol%20of%20San%20Salvador\).pdf](http://www.oas.org/dil/1988%20Additional%20Protocol%20to%20the%20American%20Convention%20on%20Human%20Rights%20in%20the%20Area%20of%20Economic,%20Social%20and%20Cultural%20Rights%20(Protocol%20of%20San%20Salvador).pdf)

⁷ W 23 państwach prawo do właściwego wyżywienia zyskało ochronę konstytucyjną, choć zakres podmiotowy i przedmiotowy ochrony jest różny. W przypadku 9 państw prawo to jest niezależne i ma odniesienie do wszystkich, 10 państw traktuje je jako prawo przysługujące określonym kategoriom podmiotów, np. dzieci, chorzy, więźniowie, 5 państw rozpoznaje to prawo jako składową prawa do właściwych standardów życia, jakości życia czy rozwoju. Szerzej: L. Knuth, M. Vidar, *op. cit.*, s. 20 i n.

WSPÓLZALEŻNOŚĆ PRAW CZŁOWIEKA – PRAWO DO WŁAŚCIWEGO WYŻYWIENIA

W *Deklaracji wiedeńskiej* i programie działania – dokumencie przyjętym przez uczestników Światowej konferencji praw człowieka, odbywającej się od 14 do 25 czerwca 1993 roku w Wiedniu – czytamy, że prawa człowieka są uniwersalne, niezbywalne, współzależne i połączone między sobą. Prawo do właściwego wyżywienia – podobnie jak reszta praw wchodzących do katalogu praw człowieka – jest nierozzerwalnie związane z godnością jednostki ludzkiej. Jak podkreśla W. Osiatyński, ścisły związek praw człowieka z godnością jednostki stanowi potwierdzenie słuszności tezy o współzależności i niepodzielności praw człowieka, a pominięcie w realizacji jednego z praw narusza godność człowieka [Osiatyński 2011: 298]. Jest również w oczywisty sposób związane z prawem do życia. Jednak podobnie jak reszta praw ma też wymiar polityczny, obywatelski, społeczny, ekonomiczny, kulturalny, ekologiczny itd., co wymusza u badaczy, ale przede wszystkim podmiotów odpowiedzialnych za jego realizację, przyjęcie perspektywy holistycznej. Twórcy definicji prawa do właściwego wyżywienia, zawartej w Uwagach ogólnych 12, też podkreślają znaczenie relacji tego prawa z resztą praw zaliczanych do katalogu praw człowieka. Wskazują, że realizacja prawa do wyżywienia powinna odbywać się w sposób zrównoważony i nie powinna zakłócać korzystania z innych praw człowieka (pkt 8 UO 12).

Poniżej zostaną przedstawione wybrane zależności pomiędzy prawem do właściwego wyżywienia a wybranymi kategoriami praw. Będą to: prawo do niedyskryminacji, prawo do zdrowia, edukacji, pracy, wody, prawa własności (szczególnie do ziemi), prawa kulturalne, wolność słowa i poglądów, prawo do informacji, prawo do zgromadzeń i stowarzyszeń, prawo partycypacji w życiu społecznym i politycznym, prawo korzystania z owoców postępu technologicznego. Przedmiotowe kryterium analizy będzie uzupełnione kryterium podmiotowym, na podstawie którego wybrano kilka grup podmiotów praw (ang. *right-holders*). Są to: dzieci, kobiety, ludność rdzenna, osoby z problemami zdrowotnymi (np. nosiciele HIV, chorzy na AIDS), niepełnosprawni i osoby starsze, więźniowie, uchodźcy oraz jeńcy wojenni.

Prawo do niedyskryminacji jest uwzględnione w większości prawnomiędzynarodowych instrumentów ochrony praw człowieka o zasięgu globalnym i regionalnym. Zakaz dyskryminacji należy do fundamentalnych zasad prawa międzynarodowego, kształtujących nowy porządek po II wojnie światowej. Zasadę tę określono w 1945 roku i wprowadzono do *Karty Narodów Zjednoczonych*. Zgodnie z art. 2 PDPC: „Każdy człowiek jest uprawniony do korzystania z wszystkich praw i wolności wyłożonych w niniejszej Deklaracji, bez względu na różnice rasy, koloru skóry, płci, języka, religii, poglądów politycznych lub innych przekonań, narodowości, pochodzenia społecznego, majątku, urodzenia lub jakiegokolwiek inne różnice”. Z dyskryminacją mamy do czynienia w sytuacji, gdy biorąc pod uwagę powyższe podstawy, dochodzi do różnicowania, wyłączenia, ograniczania lub preferowania określonej grupy/jednostki w stosunku do innej. W efekcie nie można mówić o równym korzystaniu z praw i wolności [A/HRC/16/40 2011: 4].

Zasada niedyskryminacji jest również jedną z reguł użytych w Dobrowolnych wytycznych FAO z 2004 r., podobnie w Uwagach ogólnych 12. Zaleca się państwom przeprowadzenie rewizji krajowych regulacji prawnych, a szczególnie tych dotyczących dostępu do żywności, funkcjonowania rynku żywnościowego, produkcji żywności, pomocy żywnościowej, tak aby wyeliminować przypadki rozwiązań dyskryminujących. Szczególnym zainteresowaniem należy otoczyć te grupy ludzi, którzy tradycyjnie są narażeni na odmienne traktowanie. Są to mieszkańcy obszarów wiejskich, a szczególnie rolnicy prowadzący małoobszarowe i tradycyjne gospodarstwa rolne, osoby nieposiadające własnych gospodarstw, robotnicy rolni, rybacy, ludność utrzymująca się ze zbieractwa i myślistwa. Ma to potwierdzenie w statystykach Grupy Zadaniowej ds. Głodu Milenijnego Projektu Rozwoju NZ, która szacuje, że 80% głodujących na świecie mieszka na wsi. Ta grupa boryka się z licznymi utrudnieniami w realizacji prawa do właściwego wyżywienia, takimi jak czynniki geograficzno-środowiskowe, np. susze, powodzie, degradacja środowiska naturalnego. Do tego dochodzą czynniki społeczno-ekonomiczne czy polityczne: nierówna dystrybucja gruntów rolnych, ograniczony dostęp do kredytów i nowych technologii, co często jest związane z biedą. Gwałtowne przemiany polityczne, w tym konflikty zbrojne, stanowią również poważne zagrożenie dla realizacji prawa do wyżywienia [A/HRC/16/40 2011: 8–9].

Kolejną grupą są kobiety, które mają zdecydowanie bardziej utrudniony dostęp do rynku pracy, w wielu kręgach kulturowych nie mają prawa do dziedziczenia oraz nie przysługują im prawa własności (własność ziemi), nie mogą korzystać z pomocy finansowej (lub w ograniczonym zakresie), łamie się ich prawo do edukacji, opieki zdrowotnej, w wielu państwach w ograniczonym wymiarze korzystają z praw obywatelskich. Dlatego też pomimo to że odpowiadają za 50% światowych upraw z przeznaczeniem na żywność, jednocześnie stanowią 70% głodnych i niedożywionych na świecie. Dyskryminacja tej grupy jest szczególnie poważna w skutkach, gdyż należy sobie uświadomić, że kobiety nie tylko produkują czy pozyskują żywność dla gospodarstwa domowego, żywią członków rodziny, przygotowując posiłki zgodnie z tradycją i kodem kulturowym danej społeczności⁸. Kobiety i dziewczynki mają też specjalne potrzeby żywieniowe związane z okresem dojrzewania, ciążą, okresem poporodowym, karmieniem piersią itd.⁹

Dość oczywistym przykładem dyskryminacji jest ta, która dotyczy dzieci. Ich prawo do właściwego wyżywienia jest bardzo często naruszane, ponieważ z zasady odpowiedzialnymi za jego realizację są dorośli. Dzieci nie są w stanie same zapewnić sobie żywności. 1/3 zgonów dzieci na świecie jest konsekwencją niedożywienia

⁸ Por. M. Carney, *Women and the Human Right to Food: Examining Rights-based Approaches to the Gendered Cost of Food in the U.S.*, "Thinking Gender Papers" 04-01-2010, UCLA Center for the Study of Women, UC Los Angeles, <http://escholarship.org/uc/item/12t2v8h5> (dostęp 15.07.2013), s. 4–8.

⁹ Szerzej: A. C. Bellows, V. Scherbaum, S. Lemke, A. Jenderedjian and R. Do Socorro Gonçalves Viana, *Gender-Specific Risks and Accountability: Women, Nutrition and the Right to Food*, Claiming Human Rights. The Accountability Challenge, October 2011, http://www.rtfn-watch.org/fileadmin/media/rtfn-watch.org/ENGLISH/pdf/Watch_2011/Watch_2011_ENG.pdf (dostęp 10.07.2013), s. 23–30.

nia. Większość z nich żyło w państwach biednego Południa. Taki stan rzeczy ma oczywiście związek z biedą, dziedziczeniem niedożywienia (niedożywiona matka rodzi niedożywione dziecko), ale też uwarunkowaniami kulturowymi, gdyż w wielu społecznościach dzieci i kobiety jedzą jako ostatnie w rodzinie, dostając najmniejsze i najuboższe racje żywieniowe. Powszechnym zjawiskiem jest też praca małoletnich, często bardzo ciężka i niebezpieczna, będąca wynikiem biedy i stanowiąca jedyny sposób na pozyskanie żywności [A/HRC/16/40 2011: 11–12].

Inne grupy to m.in. uchodźcy, którzy są całkowicie zależni w realizacji swojego prawa do właściwego wyżywienia od państw przyjmujących, na terenie których zlokalizowane są dla nich obozy, oraz od międzynarodowych donatorów, finansujących pomoc żywnościową krótko- i długoterminową. Sam stan zależności od pomocy innych może naruszać poczucie godności. Dodatkowym negatywnym aspektem jest fakt, że od kilku już lat sukcesywnie maleje budżet na programy żywnościowe, co jest skutkiem wzrostu cen na podstawowe produkty rolne na rynku światowym oraz ogólnego kryzysu ekonomicznego. Podobnie narażonymi na dyskryminację i wykluczenie, a przez to podatnymi bardziej niż inni na głód i niedożywienie, są członkowie mniejszości, a w tej grupie szczególnie ludność rdzenna [Kent 2005: 205–206].

Zależność pomiędzy prawem do właściwego wyżywienia a prawem do zdrowia ma charakter dwukierunkowy. Po pierwsze, nie można cieszyć się dobrym zdrowiem w sytuacji naruszenia prawa do wyżywienia, co ma związek ze złą lub niewystarczającą dietą, spożywaniem produktów szkodliwych dla zdrowia etc. Po drugie, nie można w pełni korzystać z prawa do wyżywienia, nie będąc zdrowym. Wiele chorób poważnie ogranicza pełne korzystanie z życia i obniża jego jakość. Osoby borykające się z problemami zdrowotnymi, takimi jak HIV/AIDS czy inne choroby przewlekłe, nie są zdolne do pracy, więc nie generują dochodu potrzebnego do utrzymania niezależności żywnościowej.

Prawo do zdrowia sformułowane w art. 12 MPPGSK ma następującą treść: „Państwa Strony niniejszego Paktu uznają prawo każdego do korzystania z najwyższego osiągalnego poziomu ochrony zdrowia fizycznego i psychicznego”. Nie oznacza to oczywiście, że państwa są odpowiedzialne za zapewnienie i utrzymanie każdego ze swoich obywateli i mieszkańców w dobrym zdrowiu. To nasza powinność. Właściwe instytucje państwowe są zobligowane do tworzenia warunków umożliwiających równy dostęp do opieki medycznej, inicjowanie i wdrażanie długoterminowych strategii mających na celu profilaktykę zdrowotną i zapobieganie zagrożeniom.

Szczególnie istotne w realizacji obu praw jest właściwe odżywianie. Temat ten jest przedmiotem Wytocznej 10 (Dobrowolne wytyczne FAO, 2004), gdzie zaleca się, że w razie konieczności państwa powinny przyjąć kroki zmierzające do wdrożenia lub wzmocnienia obowiązywania zasad zróżnicowanej i zdrowej diety, rozpowszechniać wiedzę na temat metod przygotowywania zdrowych i zbilansowanych posiłków, promować karmienie piersią. Do zadań organów państwowych należy wdrożenie polityk związanych z edukacją, dostępem do informacji oraz znakowaniem żywności, co pozwoli zmniejszyć zagrożenie cywilizacyjnymi chorobami odżywieniowymi,

niedożywieniem czy otyłością. Państwa powinny zachęcać inne podmioty do zaangażowania się we wspólne realizowanie i monitorowanie działań.

Do grup ryzyka w kontekście realizacji powyższych praw należą dzieci i kobiety. Zgodnie z danymi Światowej Organizacji Zdrowia dzieci i kobiety z państw rozwijających się – w wyniku diety ubogiej w białka i węglowodany oraz istotne dla zdrowia witaminy i minerały – cierpią z powodu sezonowego lub chronicznego niedożywienia. Stanowi ono najważniejszą przyczynę zgonów dzieci do piątego roku życia, na drugim miejscu jest niewystarczający dla potrzeb dziecka okres karmienia piersią lub skład pokarmu matki¹⁰. Oba te czynniki odpowiadają za 35% zgonów dzieci do lat pięciu. Osłabiony organizm, brak dostępu do wody pitnej i urządzeń sanitarnych oraz opieki zdrowotnej i leków sprawia, że wskaźnik zgonów powodowanych przez tak błahe dla świata zachodniego schorzenia, jak biegunka, zapalenie płuc czy infekcje okołoporodowe jest bardzo wysoki¹¹.

Kolejnym problemem jest nadmierne i niewłaściwe jedzenie. Obecnie ponad 65% światowej populacji żyje w krajach, gdzie otyłość i związane z nią schorzenia zabijają więcej osób niż niedożywienie. Rośnie liczba osób cierpiących z powodu cukrzycy, wysokiego poziomu cholesterolu, zaburzeń w funkcjonowaniu układu sercowo-naczyniowego [Global Health Risks 2009: 18–20]. Nowym fenomenem w państwach rozwijających się jest istotny wzrost odsetka osób zapadających na choroby niezakaźne (ang. *noncommunicable diseases*), co do tej pory było raczej kojarzone z państwami wysoko rozwiniętymi. Chodzi tu m.in. o cukrzycę, nowotwory czy wylewy krwi do mózgu. Specjaliści w dziedzinie żywienia człowieka nie mają wątpliwości, że do tej sytuacji przyczynia się brak zbilansowanej diety, ale też duża popularność jedzenia śmieciowego, palenie tytoniu oraz wzrost spożycia alkoholu, szczególnie wśród kobiet¹².

Ostatnim z wybranych przykładów jest relacja pomiędzy prawem do wyżywienia a prawem do właściwej opieki medycznej przysługującej nosicielom wirusa HIV

¹⁰ Jak podkreślają specjaliści w dziedzinie żywienia oraz medycyny dziecięcej, karmienie piersią ma ogromne znaczenie dla prawidłowego rozwoju dziecka, ochrony przed groźnymi chorobami i utrwalenia więzi z matką. Dlatego zarówno organizacje międzynarodowe, jak i podmioty pozarządowe zajmujące się problematyką zdrowia, wyżywienia i praw człowieka posługują się pojęciem prawa dziecka do właściwego wyżywienia, którego kluczowym komponentem jest karmienie piersią. Istnieje w literaturze rozróżnienie na dwa pojęcia: „prawo kobiety do karmienia piersią” oraz „prawo dziecka do karmienia piersią”. Jednak zgadzając się z opinią P. Van Esterik, należy pamiętać, że rola kobiety nie sprowadza się wyłącznie do zapewnienia żywności w wymiarze dosłownym i przenośnym członkom jej najbliższego otoczenia. Ważne jest, aby w badaniach nad relacją pomiędzy prawem do właściwego wyżywienia a prawem do zdrowia w kontekście praw kobiet i dzieci nie pomijać kwestii oczywistej – kobietom prawo do wyżywienia i zdrowia należy się nie dlatego, że są matkami lub mają nimi zostać, ale przede wszystkim dlatego, że są ludźmi. Zob. P. Van Esterik, *op. cit.*, s. 229 i n.

¹¹ Szerzej: *Global Health Risks. Mortality and Burden of Disease Attributable to Selected Major Risks*, World Health Organization 2009, http://www.who.int/healthinfo/global_burden_disease/GlobalHealthRisks_report_full.pdf (dostęp 28.07.2013), s. 13–15.

¹² Szerzej: T. J. Bollyky, *Developing Symptoms*, “Foreign Affairs” May/June 2012, Vol. 91, Issue 3, s. 134–144.

i chorym na AIDS. Dowiedziono bowiem, że terapia antyretrowirusowa kończy się niepowodzeniem, a nawet pogorszeniem stanu zdrowia pacjenta, który w jej trakcie nie miał dostępu do zbilansowanej diety. Światowa Organizacja Zdrowia opracowała wytyczne dotyczące specjalnych potrzeb żywieniowych osób z HIV/AIDS, gdyż ich zapotrzebowanie na składniki odżywcze jest znacznie wyższe niż osób zdrowych, co ma związek z wytężoną pracą systemu immunologicznego, walczącego z wirusem. Dodatkowym negatywnym czynnikiem jest zazwyczaj zmniejszenie ilości przyjmowanych posiłków przez chorych, co ma związek z brakiem apetytu, zmęczeniem, nudnościami itp. Tematem budzącym wiele kontrowersji jest karmienie piersią przez matkę zakażoną wirusem HIV. Z jednej strony, karmienie piersią jest jednym z elementów realizacji prawa dziecka do właściwego żywienia, bo jest to najbardziej optymalny sposób na rozwój i zdrowie noworodka. Jednak w przypadku matek nosicielek HIV problem jest złożony i istnieje rozbieżność stanowisk w gronie ekspertów¹³.

W art. 13 i 14 MPPGSK potwierdzono prawo każdego człowieka do nauki, gdyż dzięki niej jednostka może rozwijać swoją osobowość, poczucie godności, a także uzyskać niezależność ekonomiczną. Gwarantem realizacji tego prawa są organy państwowe, które muszą stworzyć swobodny dostęp i umożliwić naukę wszystkim tym, którym zależy na własnym rozwoju. Jak stanowi art. 14 MPPGSK, nauka na poziomie podstawowym powinna być obowiązkowa w państwach stronach Paktu oraz należy dążyć do stopniowego znoszenia systemu odpłatności za edukację, który dla biednych stanowi poważną zaporę w dostępie do wykształcenia. Bardziej szczegółowe zalecenia zawarto w Wytycznej 11 (FAO Dobrowolne wytyczne, 2004), gdzie uwaga skupia się na edukacji rolniczej oraz skierowanej do osób mieszkających na wsi. W kontekście styku prawa do właściwego żywienia i prawa do edukacji kładzie się nacisk na zapewnianie dostępu do szkoleń i podnoszenia kwalifikacji dla ludności wiejskiej, podnoszenia wskaźnika piśmiennictwa oraz poprawy statystyk dotyczących pomyślnej finalizacji edukacji na poziomie podstawowym przez dziewczynki i kobiety. Do zadań państwa należy też uwzględnienie w programach kształcenia wiedzy na temat znaczenia rolnictwa dla utrzymania bezpieczeństwa żywnościowego, promowanie zrównoważonego modelu produkcji rolnej, będącej w zgodzie z wymogami ochrony środowiska, i racjonalnego korzystania z zasobów naturalnych. Środowiska uniwersyteckie państw rozwiniętych powinny być angażowane w rozwój potencjału naukowo-badawczego w państwach rozwijających się w obszarze nauk o życiu. Ponadto instytucje edukacyjne w każdym państwie powinny przekazywać wiedzę na temat praw człowieka i ich ochrony, w tym prawa do właściwego żywienia. Należy też zapewnić odpowiednie szkolenia dla pracowników administracji publicznej odpowiedzialnych za stopniowe wdrażanie prawa do żywienia.

¹³ Szerzej: A. Vandenbogaerde, *Right to Food in the Context of HIV/AIDS*, Right to Food Studies, Food and Agriculture Organization of the United Nations, Rome, 2009, http://www.fao.org/righttofood/publi09/hiv_aids.pdf (dostęp 28.07.2013), s. 15–20.

Prawo do edukacji ma niezaprzeczalnie znaczenie w walce z ubóstwem, gdyż wykształcenie – nawet tylko na podstawowym poziomie – jest szansą na pokonanie biedy. Edukacja to też czynnik wpływający na zmianę pozycji kobiet i dzieci, m.in. poprzez niwelowanie ryzyka pracy w niebezpiecznych lub nieludzkich warunkach, niedostatecznie opłacanej. Dzięki podnoszeniu wiedzy kobiety nabierają świadomości swojej roli społecznej, praw im przysługujących. To też sposób na promowanie demokracji, rządów prawa, postaw obywatelskich, świadomości ekologicznej etc. Edukacja rolnicza czy żywnościowa podnosi wiedzę na temat zdrowiej diety, ewentualnych zagrożeń związanych z niewłaściwym odżywianiem. Ma to również znaczenie w kontekście poziomu bezpieczeństwa żywnościowego, gdyż im większa wiedza producentów żywności na temat nowych metod podnoszących wydajność produkcji i jej jakość, tym mniejsza podatność na skutki kryzysów żywnościowych, szczególnie sezonowych epidemii głodu.

Jest też bardziej bezpośredni związek prawa do edukacji z prawem do żywienia. Niedożywione dzieci mają problemy z nauką, co jest wynikiem zaburzeń koncentracji, ograniczenia zdolności zapamiętywania informacji oraz zmęczenia. Innym negatywnym przykładem jest konieczność porzucenia nauki na bardzo wczesnym etapie na rzecz pracy np. w rodzinnym gospodarstwie rolnym, poświęcenia czasu na zdobycie wody i żywności. Ta sytuacja w większej mierze dotyczy dziewczynek i kobiet, ponieważ to one w wielu kulturach są predestynowane do zajmowania się gospodarstwem domowym (w tym pracą na roli, przygotowaniem posiłków, opieką nad dziećmi i starszymi członkami rodziny). Czas dany na kształcenie jest zazwyczaj krótszy w przypadku dziewczynek, co jest także wynikiem wczesnego zakładania rodziny [Rae 2008: 19–21].

Z tematem dostępu do edukacji i wiedzy łączy się prawo każdego do korzystania z postępu naukowego i jego zastosowań (art. 15.1b MPPGSK). Jest to wielowymiarowy problem rozbieżnych interesów państw rozwiniętych i rozwijających się, dysponentów innowacji, chronionych patentem i tych, którzy postulują równy dostęp do owoców postępu technologicznego lub omijają międzynarodowe standardy ochrony własności intelektualnej w imię – jak twierdzą – realizacji m.in. prawa do właściwego żywienia. Na państwach spoczywa obowiązek zaangażowania „całej wiedzy technicznej i naukowej” w celu realizacji prawa do żywienia. Jest to dość trudne, szczególnie dla państw biednego Południa, które nie posiadają własnego zaplecza naukowo-badawczego, cierpią na niedobór kadry uniwersyteckiej, nie mają środków na zakup licencji na korzystanie z innowacji.

Kontrowersje budzą też obowiązujące obecnie standardy międzynarodowe dotyczące dostępu i eksploatacji naturalnych zasobów, w tym przede wszystkim zasobów genetycznych Ziemi. Paradoksalnie najbardziej potrzebne państwa są jednocześnie obdarzone pokaznymi zasobami naturalnymi, których często nie potrafią lub nie mają możliwości wykorzystać. Natomiast korzystają z nich korporacje transnarodowe czy państwa, które stać na prowadzenie kosztownych badań. W wielu przypadkach technologie opierające się na bogactwach naturalnych państw rozwijających się nie są dla nich dostępne, głównie z powodu kosztów zakupu licencji [Haugen 2005: 425–460].

Dostęp do zasobów naturalnych w wielu częściach świata stanowi jeden z najważniejszych warunków realizacji prawa do żywienia i przetrwania. Jak wyjaśniono w Uwagach ogólnych 12 dostęp do żywności może mieć różne formy. Jedną z nich jest własna produkcja żywności, do czego niezbędna jest ziemia i woda. Innym sposobem jest praca dająca dochód, za który następnie można kupić żywność. W społecznościach wiejskich, borykających się z problemem ubóstwa, sposobem zarabkowania jest zbieractwo, myślistwo, produkcja drewna, praca w kopalniach, rybactwo i rybołówstwo. Wszystkie te zajęcia mają jeden wspólny mianownik – zależą od dostępu do zasobów naturalnych.

Zgodnie z Wyttyczną 8 (FAO Dobrowolne wytyczne, 2004) państwa są zobligowane do zapewnienia zrównoważonego, niedyskryminującego i bezpiecznego dostępu do zasobów naturalnych. Jeżeli to konieczne, należy przeprowadzić reformę rolną, ziemską lub wszelkie inne zmiany w politykach szczegółowych związanych z produkcją żywności i eksploatacją zasobów naturalnych. Specjalna uwaga powinna być skierowana na społeczności pasterskie oraz ludność rdzenną, którą łączy szczególna więź duchowa z otaczającą przyrodą. Tam, gdzie jest to potrzebne, należy przyjąć odrębne rozwiązania prawne, zawierające tzw. przepisy uwrażliwiające na sytuację kobiet. Chodzi przede wszystkim o przyznanie im prawa do dziedziczenia, prawa własności gruntów i innych dóbr [Cotula 2008: 21–30].

Do kategorii zasobów naturalnych najczęściej wymienianych w literaturze należy ziemia, woda i wspomniane wcześniej zasoby genetyczne planety. Międzynarodowe standardy ochrony praw człowieka nie uwzględniają prawa do ziemi jako takiego, ale wymieniane są prawa z tym związane, np. prawo własności (art. 17 PDPC), zarządzanie i administracja własnością, przeprowadzanie reformy rolnej, dostęp, użytkowanie i zarządzanie zasobami naturalnymi, produkcja żywności, kredyty na działalność rolną. W art. 14 *Konwencji w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji kobiet* zwrócono uwagę na szczególnie trudną sytuację kobiet w kontekście posiadania, dziedziczenia i zarządzania ziemią, postulując egalitarne traktowanie wszystkich posiadaczy gospodarstw rolnych [Rae 2008: 23–25].

Przymusowe przesiedlenia ludności z terenów tradycyjnie przez nią zamieszkanymi to nie tylko pozbawianie jej źródła dochodu, a w związku z tym naruszenie też prawa do właściwego żywienia, ale również pogwałcenie praw kulturalnych, wynikających ze ścisłej relacji oraz identyfikacji danej społeczności z miejscem, które w wielu przypadkach zajmuje od wieków. Dotyka to w szczególności sposób ludności rdzennej, społeczności plemiennych, których przetrwanie fizyczne, społeczne i tożsamościowe jest nierozdzielnie związane z konkretnym obszarem. Chodzi tu nie tylko o więź fizyczną, ale przede wszystkim duchową z danym miejscem. Niestety, przedmiotem sporu i kontrowersji jest kwestia własności tych terenów. Rdzenni mieszkańcy traktują zasiedloną przez swych przodków ziemię jako swoją naturalną własność. Jednak najczęściej nie dysponują aktem własności i w świetle obowiązujących w danym państwie przepisów nie mają prawa do rozporządzania gruntem.

Innym równie niepokojącym zjawiskiem dotyczącym ludność rdzenną jest westernizacja ich zwyczajów i diety, co w niektórych przypadkach jest skutkiem przesiedlenia lub dobrowolnej zmiany miejsca zamieszkania, a przez to utrata zdolności zapewniania sobie bezpieczeństwa żywnościowego (brak możliwości przygotowywania tradycyjnych posiłków, brak dostępu do zasobów naturalnych stanowiących komponenty diety itp.) oraz przejmowanie zwyczajów żywieniowych innych społeczności, np. spożywanie dużej ilości tzw. produktów śmieciowych czy alkoholu. Rezultatem tego jest poważne pogorszenie stanu zdrowia członków społeczności [Damman et al. 2008: 135–141].

Kolejnym negatywnym zjawiskiem pośrednio związanym z prawem do ziemi, prowadzeniem gospodarstwa rolnego i produkcją żywności jest proces deagraryzacji lub depeasantyzacji. Deagraryzacja polega na pozbawieniu własności rolników, posiadają oni zazwyczaj małe, niskodochodowe i rodzinne gospodarstwa, stanowiące jedyne źródło utrzymania. W efekcie w większości przypadków dochodzi do opuszczenia miejsca zamieszkania i migracji, często do miast, osiedlenia w slumsach i poważnego naruszenia suwerenności żywnościowej. Często jest to konsekwencją ryzykownych i nieprzemyślanych decyzji kredytowych czy utraty płynności finansowej. Czynnikiem zewnętrznym jest wciąż rosnące zapotrzebowanie na ziemię – czy to w związku z eksploatacją surowców naturalnych, czy też pod uprawę roślin na biopaliwa [Lawrence et al. 2010: 4–12].

Prawo do wody jest ściśle związane z realizacją prawa do właściwego wyżywienia. Bez dostępu do wody przetrwanie człowieka, prowadzenie działalności rolnej czy jakiegokolwiek innej aktywności gospodarczej jest niemożliwe. Prawo do wody różni się jednak od prawa do właściwego wyżywienia tym, że wody nie można niczym zastąpić. Tak jak możliwe jest wykluczenie z naszej diety pewnych produktów, np. mięsa, i dalsze pozostawanie w zdrowiu, rezygnacja z wody kończy się śmiercią. Po drugie, powszechnie uważa się, że woda jest dobrem, które jest ogólnie dostępne, należy do wszystkich. W przypadku żywności albo sami musimy ją wyprodukować, albo kupić. W tym kontekście niebezpiecznym zjawiskiem, które coraz szybciej postępuje, jest prywatyzacja dostępu do wody. Ma to szczególnie dotkliwe konsekwencje dla grup ryzyka i osób najbardziej potrzebujących. Oczywiście prawdą jest, że woda nie jest do końca surowcem bezpłatnym. Koszty generowane są przez inwestycje w budowę sieci dystrybucji, ich unowocześnianie, jednak oczekuje się, że jeżeli nie w całości, to przynajmniej w znacznej części wykonawcą i podmiotem zarządzającym siecią wodną jest państwo lub władze lokalne. Ważne jest, aby wodę traktować jako surowiec strategiczny, gdyż od jego dostępności zależy fizyczne przetrwanie gatunku ludzkiego [Kent 2005: 187–192].

Prawo do wody dzieli się często na prawo do wody pitnej i prawo do kanalizacji (ang. *right to water and sanitation*). Zgodnie z treścią Wytycznej 8.11 (FAO, Dobrowolne wytyczne, 2004) zadaniem państw jest poprawa i ulepszanie dostępności wody, propagowanie metod jej zrównoważonego użytkowania przez przemysł, rolnictwo i pojedyncze gospodarstwa domowe, ponieważ problemem nie są niewystarczające

zasoby wody, ale nierówna jej dystrybucja, co ogranicza dostęp. Według danych przedstawionych w 2006 roku przez UNDP 1,1 miliarda mieszkańców Ziemi cierpi z powodu ograniczonego dostępu do wody nadającej się do picia. Z tej grupy większość stanowią mieszkańcy obszarów wiejskich. Co jeszcze pogarsza ten obraz – podana liczba nie uwzględnia osób, których nie stać na wodę, mogą z niej korzystać tylko o określonych porach, dotykają ich inne formy reglamentacji lub są zmuszone pozyskiwać wodę z niesprawdzonych źródeł, często wędrując wiele kilometrów i narażając własne życie. Woda niespełniająca wymogów higienicznych jest jednym z częstszych źródeł zakażeń śmiertelnymi wirusami i bakteriami¹⁴.

Jak przyznają przedstawiciele organizacji międzynarodowych i podmiotów pozarządowych monitorujący sytuację bezpieczeństwa wodnego i dostęp do wody, nie da się precyzyjnie oszacować liczby osób, których prawo do wody i kanalizacji jest zagrożone lub permanentnie łamane. Jest to podobny problem jak w przypadku prawa do właściwego wyżywienia, gdzie niestety bazowanie na ogólnych statystykach sytuacji hydrologicznej kraju w połączeniu z takimi czynnikami, jak klimat, zanieczyszczenie środowiska, w tym akwenów wodnych, poziom zapotrzebowania na wodę ze strony gospodarki pozwala na przedstawienie ogólnego obrazu, nie uwzględniając sytuacji poszczególnych społeczności czy jednostek. Dlatego tak istotne jest, aby organy państwowe w swych działaniach zaradczych uwzględniały perspektywę proponowaną przez organizacje broniące praw człowieka i starały się patrzeć na problem indywidualnie, partykularnie, a nie statystycznie [Kent 2005: 187–192].

Jedną z cech różnicujących prawo do właściwego wyżywienia od bezpieczeństwa żywnościowego czy suwerenności żywnościowej jest jego kulturowy wymiar. Jak podkreślono w Wytycznej 10.9 i 10.10 (FAO Dobrowolne wytyczne, 2004), państwa jako podmioty odpowiedzialne za realizację prawa muszą pamiętać, że żywność – poza swą rolą podstawową – ma też znaczenie kulturowe. Poszczególne produkty, metody produkcji, przechowywania, przetwarzania i przygotowywania są opatrzone kodami kulturowymi, czyli wzorcami, zwyczajami, tradycjami wynikającymi z życia duchowego każdej społeczności. Wiele produktów – jako bezpośrednio pochodzących z Natury, niepoddawanych przetworzeniu – jest uznawanych za potwierdzenie nierozzerwalnej więzi łączącej człowieka z otaczającym go ekosystemem. Dlatego tak ważnym warunkiem realizacji prawa do właściwego wyżywienia jest szanowanie odmienności kulturowych. W wielu społecznościach istnieją głęboko zakorzenione tradycje stanowiące o zasadach przygotowywania posiłków, o produktach, które można spożywać lub tych zakazanych. W tym miejscu podkreślić należy rolę kobiet jako odpowiedzialnych za kultywowanie i przekazywanie zwyczajów żywieniowych [Van Esterik 1999: 225–226]. Na wymiar kulturowy powinno się szczególnie zwracać

¹⁴ Szerzej: *Human Development Report 2006. Beyond Scarcity: Power, Poverty and the Global Water Crises*, Published for the UNDP, New York 2006, <http://hdr.undp.org/en/media/HDR06-complete.pdf> passim; UNICEF/WHO, *Meeting the MDG Drinking Water and Sanitation Target. A Mid-Term Assessment of Progress*, WHO and UNICEF 2004, http://www.unicef.org/publications/files/who_unicef_watsan_midterm_rev.pdf (dostęp 30.07.2012) passim.

uwagę, dostarczając pomoc żywnościową dla uchodźców czy społeczności dotkniętych klęskami naturalnymi lub epidemią głodu. Ważne jest, aby być świadomym tradycji żywieniowych grup mniejszościowych czy wyznawców określonej religii.

Z tym zagadnieniem wiąże się również kwestia wolności opinii i jej wyrażania, prawo do informacji oraz związana z nim wolność wyboru. Chodzi o tak istotne informacje, jak rodzaj żywności, sposób jej przyrządzenia, ale również szczegółowy skład. Jest to ważne z powodu bezpieczeństwa, zdrowia i życia konsumentów, np. osób z nietolerancją niektórych składników pokarmowych lub chorych wymagających specjalnej diety. Ma to też znaczenie światopoglądowe, np. stosowanie półproduktów pochodzenia zwierzęcego w żywności dla wegetarian czy wegan, żywność transgeniczna. To instytucje państwowe, posiadające prerogatywy w tym obszarze, powinny dołożyć starań, aby uchronić konsumentów przed oszukańczymi i wprowadzającymi w błąd praktykami (Wytyczna 4.3, 4.4, FAO). Od odpowiednich instytucji państwowych oczekuje się także wdrożenia stosownych polityk, ustalających zasady pakowania, znakowania i reklamy produktów żywnościowych, tak aby konsument miał dostęp do jak najbardziej wyczerpujących, wiarygodnych informacji (Wytyczna 9.7, FAO). Każdy obywatel powinien mieć też zapewniony swobodny dostęp do wszelkich dokumentów, przyjmowanych przez organy państwowe, a dotyczących żywności.

Warunkiem realizacji wszystkich praw człowieka – nie tylko prawa do właściwego żywienia – jest ustrój demokratyczny oparty na rządach prawa (Wytyczna 1.3, FAO, 2004). Obowiązkiem państwa jest przyjęcie takich mechanizmów prawnych, organizacyjnych oraz zmian w strukturze i funkcjonowaniu instytucji państwowych, aby umożliwić niczym nieograniczone korzystanie z prawa do żywienia. Dla przykładu jednym ze spodziewanych i zalecanych kroków jest wdrożenie mechanizmów prawnych zachęcających przedsiębiorstwa do oparcia swej aktywności na zasadach społecznej i ekologicznej odpowiedzialności korporacji transnarodowych (Wytyczna 4 i 5, FAO). Znaczenie ma również możliwość partycypacji w życiu politycznym, wyrażania własnych opinii i udział w procesie stanowienia prawa – w wymiarze bezpośrednim lub przez demokratycznie wybranych przedstawicieli (art. 25 MPPPO). W przypadku prawa do właściwego żywienia niepomierne znaczenie ma aktywizacja i partycypacja wspólnot lokalnych we wdrażaniu programów i polityk związanych z żywnością.

PODSUMOWANIE

Przeprowadzona powyżej analiza treści prawa do właściwego żywienia na przykładzie relacji wobec innych praw człowieka potwierdza – po pierwsze – że zarówno w wymiarze konceptualno-prawnym, jak i realizacji praw człowieka należy uwzględniać powiązania i zależności występujące pomiędzy poszczególnymi kategoriami praw. Po drugie, zastosowanie tego podejścia jako narzędzia analizy zakresu podmiotowego i przedmiotowego prawa do właściwego żywienia pozwala

zrozumieć, że mamy do czynienia ze znacznie szerszą konstrukcją ontologiczną niż wolność od głodu, bezpieczeństwo żywności czy bezpieczeństwo żywnościowe. Jednocześnie należy podkreślić, że rozpowszechnienie i stosowanie pojęcia prawa do właściwego żywienia, rozumianego jako termin-parasol, jest niezwykle użyteczne z punktu widzenia działań analitycznych, a także praktyki realizacji prawa człowieka.

Prawo do właściwego żywienia jako koncepcja prawna nie ulega tak łatwej i częstej redefinicji jak pojęcie bezpieczeństwa żywnościowego. Z drugiej strony, podobnie jak w przypadku praw ekonomicznych, społecznych i kulturalnych, wyzwaniem stanowi przekształcenie ich w prawa pozytywne. Dlatego tak ważne dla procesu normatywizacji i realizacji tego prawa jest poszukiwanie właściwych rozwiązań przy uwzględnieniu świadomości istnienia wielopoziomowych zależności.

Uświadomienie i zrozumienie powyższych zależności pozwala szerzej spojrzeć na zagadnienia związane z bezpieczeństwem żywnościowym, nie tylko jako na wymiar bezpieczeństwa międzynarodowego czy prawa przysługującego określonej grupie jednostek, które muszą zmagać się z problemem głodu czy chronicznego niedożywienia. Koncepcja prawa do właściwego żywienia umożliwia zastosowanie interdyscyplinarnego podejścia analitycznego, co nie tylko pozwala na wielowymiarową analizę problemu, ale przede wszystkim lepsze zrozumienie jego źródeł.

BIBLIOGRAFIA

- Additional Protocol to the American Convention on Human Rights in the Area of Economic, Social and Cultural Rights* "Protocol of San Salvador", Adopted in San Salvador on November 17, 1988, [http://www.oas.org/dil/1988%20Additional%20Protocol%20to%20the%20American%20Convention%20on%20Human%20Rights%20in%20the%20Area%20of%20Economic,%20Social%20and%20Cultural%20Rights%20\(Protocol%20of%20San%20Salvador\).pdf](http://www.oas.org/dil/1988%20Additional%20Protocol%20to%20the%20American%20Convention%20on%20Human%20Rights%20in%20the%20Area%20of%20Economic,%20Social%20and%20Cultural%20Rights%20(Protocol%20of%20San%20Salvador).pdf)
- African Charter of Human and Peoples' Rights*, Adopted 27 June 1981, OAU Doc. CAB/LEG/67/3 rev. 5, 21 I.L.M. 58 (1982), entered into force 21 October 1986, http://www.africa-union.org/Official_documents/Treaties_%20Conventions_%20Protocols/Banjul%20Charter.pdf
- Balcerzak, M., Gronowska, B., Jasudowicz, T., Lubiszewski, M., Mizerski, R. 2010. *Prawa człowieka i ich ochrona*, TNOiK, Toruń.
- Bellows, A. C., Scherbaum, V., Lemke, S., Jenderedjian, A. and Do Socorro Gonçalves, Viana, R. October 2011. *Gender-Specific Risks and Accountability: Women, Nutrition and the Right to Food, Claiming Human Rights. The Accountability Challenge*, http://www.rtfn-watch.org/fileadmin/media/rtfn-watch.org/ENGLISH/pdf/Watch_2011/Watch_2011_ENG.pdf
- Bollyky, T. J. May/June 2012. *Developing Symptoms*, „Foreign Affairs”, vol. 91, Issue 3.
- Carney, M. 2010. *Women and the Human Right to Food: Examining Rights-based Approaches to the Gendered Cost of Food in the U.S.*, „Thinking Gender Papers” UCLA Center for the Study of Women, UC Los Angeles, <http://escholarship.org/uc/item/12t2v8h5>.
- Cotula, L. 2008. *The Right to Food and Resource Access. Conceptual Links*, [w:] *The Right to Food and Access to Natural Resources. Using Human Rights Arguments and Mechanisms to Improve Resource Access for the Rural Poor*, L. Cotula (red.), Right to Food Studies, FAO, Rome.
- Damman, S., Eide, W. B., Kuhnlein, H. V. April 2008. *Indigenous Peoples' Nutrition Transition in a Right to Food Perspective*, „Food Policy”, vol. 33, Issue 2.

- Declaration of World Food Summit: Five Years Later*. 2006. Part One, FAO Corporate Document Repository, <ftp://ftp.fao.org/docrep/fao/meeting/005/y7106e.pdf>
- General Comment No. 06: The right to life (art. 6)*. April 30, 1982. Sixteenth Session of the Human Rights Committee.
- General Comment No. 15: The right to water (arts. 11 and 12 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights)*. November 2002. Committee on Economic, Social and Cultural Rights Twenty-ninth session, Geneva, E/C.12/2002/11.
- Global Health Risks. Mortality and Burden of Disease Attributable to Selected Major Risks*. 2009. World Health Organization, http://www.who.int/healthinfo/global_burden_disease/GlobalHealthRisks_report_full.pdf
- Haugen, H. M. 2005. *The Right to Food, the Right to Benefit From Science and the TRIPS Agreement*, [w:] *Food and Human Rights in Development. Legal and Institutional Dimensions and Selected Topics*, Volume I, W. B. Eide, U. Kracht (red.), Intersentia: Antwerp–Oxford.
- Human Development Report 2006. *Beyond Scarcity: Power, Poverty and the Global Water Crises*, Published for the UNDP, New York, <http://hdr.undp.org/en/media/HDR06-complete.pdf>
- Kent, G. 2005. *Freedom from Want. The Human Right to Adequate Food*, Georgetown University Press.
- Kent, G. 2008. *Preface*, [w:] *Global Obligations for the Right to Food*, G. Kent (red.), Rowman & Littlefield Publishers, INC, Lanham, Boulder, New York, Toronto, Plymouth, UK.
- Knuth, L., Vidar, M. 2001. *Constitutional and Legal Protection of the Right to Food around the World*, Right to Food Studies, Food and Agriculture Organization of the United Nations, Rome, http://www.fao.org/righttofood/publi11/constitutional_2011.pdf
- Konwencje o ochronie ofiar wojny*, podpisane w Genewie dnia 12 sierpnia 1949 roku, Dz. U. z 1956 roku, nr 38, poz. 171, t. 1, *Konwencja genewska o ochronie osób cywilnych podczas wojny (IV Konwencja genewska)*, Genewa, 12 sierpnia 1949 roku, Dz. U. z 1956 roku, nr 38, poz. 171, załącznik.
- Konwencja o pomocy żywnościowej*, sporządzona w Londynie dnia 13 kwietnia 1999 roku, Dz. U. z 2007 roku, nr 118, poz. 813, t. 1.
- Konwencja o prawach dziecka przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r.*, Dz. U. z 1991 roku, nr 120, poz. 526.
- Konwencja o traktowaniu jeńców wojennych (III Konwencja genewska)*, Genewa, 12 sierpnia 1949 roku, Dz. U. z 1956 roku, nr 38, poz. 175, załącznik.
- Konwencja w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji kobiet przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 18 grudnia 1979 r.*, Dz. U. z 1982 roku, nr 10, poz. 71.
- Lawrence, G., Lyons, K., Wallington, T. 2010. *Introduction: Food Security, Nutrition and Sustainability in a Globalized World*, [w:] *Food Security, Nutrition and Sustainability*, G. Lawrence, K. Lyons, T. Wallington (red.), Earthscan Publishing for a Sustainable Future, London.
- Mechlem, K. September 2004. *Food Security and the Right to Food in the Discourse of the United Nations*, „European Law Journal”, vol. 10, No. 5.
- Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r.*, Dz. U. z 1977 roku, nr 38, poz. 169, t. 1.
- Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r.*, Dz. U. z 1977 roku, nr 38, poz. 167.
- Osiatyński, W. 2011. *Prawa człowieka i ich granice*, SIW Znak, Kraków.
- Protokół dodatkowy do konwencji genewskich z dnia 12 sierpnia 1949 r. dotyczący ochrony ofiar międzynarodowych konfliktów zbrojnych*, Genewa, 8 czerwca 1977 roku, Dz. U. z 1992 roku, nr 41, poz. 175, załącznik.
- Protokół dodatkowy do konwencji genewskich z 12 sierpnia 1949 r. dotyczący ochrony ofiar międzynarodowych konfliktów zbrojnych (protokół I)*, Genewa, 8 czerwca 1977 roku, Dz. U. z 1992 roku, nr 41, poz. 175, załącznik.
- Rae, I. 2008. *Women and the Right to Food. International Law and State Practice*, Right to Food Studies, FAO, Rome, http://www.fao.org/righttofood/publi08/01_GENDERpublication.pdf

- Rome Declaration on World Food Security and World Food Summit Plan of Action*, Adopted at 13 November 1996 in Rome, <http://www.fao.org/docrep/003/w3613e/w3613e00.htm>
- Study of the Human Rights Council Advisory Committee on Discrimination in the Context of the Right to Food*, Human Rights Council sixteenth session, 16 February 2011, A/HRC/16/40.
- U. N. Economic and Social Council, *Committee on Economic, Social and Cultural Rights, General Comment 12, The Right to Adequate Food (Art. 11)*: 1999-05-12 (U. N. Doc. E/C. 12/1999/5).
- UNICEF/WHO. 2004. *Meeting the MDG Drinking Water and Sanitation Target. A Mid-Term Assessment of Progress*, WHO and UNICEF, http://www.unicef.org/publications/files/who_unicef_wat-san_midterm_rev.pdf
- Vandenbogaerde, A. 2009. *Right to Food in the Context of HIV/AIDS*, Right to Food Studies, Food and Agriculture Organization of the United Nations, Rome, http://www.fao.org/righttofood/publi09/hiv_aids.pdf
- Van Esterik, P. 1999. *Right to Food; Right to Feed, Right to Be Fed. The Intersection of Women's Rights and the Right to Food*, „Agriculture and Human Values”, vol. 16, No. 2.
- Voluntary Guidelines to Support the Progressive Realization of the Right to Adequate Food in the Context of National Food Security*. 2005. Adopted by the 127th Session of the FAO Council, November 2004, published by FAO Rome, <ftp://ftp.fao.org/docrep/fao/meeting/009/y9825e/y9825e00.pdf>

ABSTRACT

Vienna Declaration and Programme of Action adopted on 1993 recognize and affirms that all human rights are universal, indivisible, interdependent and interrelated. The right to adequate food as part of the right of everyone to an adequate standard of living (art. 11 CESCR) is inseparable from human dignity and physical survival of human kind.

The fulfillment and holistic approach in human rights' analysis is perceived as an effect of enforcement of human rights' interdependence. The prerequisite of the right to food realization is the fundamental right of everyone to be free from hunger. On the other hand, right to adequate food is a wider ontological and legal concept than just the requirement to fight hunger. The proper fulfillment of the right depends on several conditions such as the realization of the right to health, work, education, women rights, rights of the child, property rights, right to enjoy the benefits of scientific progress and its applications, right to information and freedom of choice etc. The proper explanation of terms such as 'adequate food' is a *sine qua non* indicator for those responsible for human rights' fulfillment.

Keywords: Human rights, right to adequate food, human rights' interdependence

BIOGRAFIA

Dr Monika A. Szkarłat, adiunkt w Zakładzie Stosunków Międzynarodowych, Wydział Politologii, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie.